

СИМФОНІЯ КОЛЬОРІВ У ЛЕКСИЦІ КОЛЯДОК І ЩЕДРІВОК

(Колір у системі художніх засобів українських пісень різдвяного циклу)

Як у дореволюційній, так і в радянській фольклористиці, певно, немає жодного дослідження поетики зимових величальних пісень, автор якого не звернув би увагу на їх колористику. Проте окремого дослідження колядок і щедрівок у світлі теми даної статті поки що не було. Відбір кольоропису в новорічній поезії – явище далеко не випадкове, він має самостійне, перевірене практикою народної творчості значення. Як кажуть: “Краще один раз побачити, ніж десять разів почути”.

Переважна більшість колядок і щедрівок сповнені пісенних ситуацій, словесно забарвлених у той чи інший колір чи його відтінки. Найпоширеніший серед засобів народної словесної палітри червоний колір. Передається він в основному двома головними кольороозначеннями – красний і червоний. Різний ступінь інтенсивності вказаного кольору закріплений у словах: багрянний, рудий, рожевий, рум'яний, вишневий, малиновий, калиновий, маковий, кривавий. Червоний колір вгадується також у назвах традиційних народних прикрас – кораловий, тканин – китаєвий. У порівнянні з кольороозначеннями зі Словника І. І. Срезневського, українські колядки і щедрівки зберігають давньоруські назви кольорів означеної групи, крім слів: червлений, червчатий, черлений, чормний, прапрудний¹. Як постійний епітет слово красний досліджене у відомій праці О. М. Веселовського, який писав, що історія епітету – це історія стилю у скороченому вигляді². Справді, завдяки широкій амплітуді використання вказаного слова, новорічна поезія надає змогу зрозуміти суть поетичних образів, конкретність деталей, породжених певними соціально-побутовими умовами, риси яких можна розпізнати, аналізуючи особливості вживання кольору.

Зі словом красний у колядках та щедрівках пов'язане народне розуміння краси і добра. Як писав М. Горький, у творчості істинно народній естетика – вчення про красу, завжди тісно пов'язана з етикою – вченням про добро³. У понятті красний зливається і розуміння кольору як найкращого, і визначення краси взагалі. Краска, покрасити – означає вкрити фарбою бажаного красного кольору.

Загальнофольклорне стале сполучення красне сонце у новорічній поезії використовується як необхідний компонент при створенні пісенного образу жінки: матері, дружини, коханої. Як поетичний засіб воно відоме ще зі “Слова о полку Ігоревім”, у якому “красні дівки” – загальна позитивна характеристика молодого жіноцтва. Колір краси, необхідний при створенні пісенного ідеалу жінки, поширюється не лише на її зовнішність. Красним стає все, що її оточує. Так і в пісні “але панночко, все як квіточко” колядники красно співають про красну панну, що красно хустки прала, красно біль білила, одягала красну сукню, красні чобітки⁴. Своєрідне культове ставлення до слова красний виявляється в тому, що воно відсутнє у жартівливих піснях, дитячих засіваннях, пародіях на церковні коляди, не вживається для негативних характеристик, змалювання побутових картин.

Досліджуючи історію слова красний, лінгвісти відзначають, що воно, як кольороозначення, з'явилося пізніше, замінивши собою з XVIII століття давньоруське червоний⁵. На нашу думку, справа тут не вирішується простою вказівкою на час побутування слова як назви кольору лише з певного часу. Імовірніше, тут зустрічаємо не лише бачення кольору, а й бачення у кольорі. У кольорі сонця – красному – нашим предкам бачилося тільки найдорожче. Звичайні буденні речі називали червоними. Лише з втратою віри в магію сонця слов'яни почали широко використовувати його колір, а поруч продовжували вживати слово червоний. Дослідники пояснюють походження слова червоний від назви комахи червця, кошенілі, з якої добували червону фарбу. Зокрема, про використання червця на Черкащині ще у XVIII столітті повідомляв П. Паллас⁶. Час збирання червця був відзначений назвою місяця – червень, у червні святкували велике річне свято Купала, один із обрядових символів якого називається Марена. Можливо, назва походить від трави – марени, з якої слов'яни добували цієї пори червону фарбу. Червоний – традиційна кольорова характеристика колядкових реалій: плодів, напоїв. Цінність кольору перейшла у назву грошової одиниці – червінець, у якість взуття – червін-сафіян тощо.

Колядки та щедрівки називають ще один відтінок червоного – багрянний (багровий, багрявий). Цим кольором передано цвіт дерева взагалі – “дереvence – в вершок кудряве, в цвіт багряне”, кора

сосни – “в кору багрова, а вверх кудрява”⁷. Зрідка багряним є колір весільного пива, вина.

Рожевим кольором ніжності, в основному, величаються діти:

А на тій вербі – рожеві квіти,

Ой то не квіти, то господаря діти⁸.

Наступний відтінок – рум'яний – зустрічаємо як засіб опису обличчя молодої здорової людини:

Дай же, божейку, таке личенько,

Таке червоне, таке румяне⁹.

М'який відтінок нагадує народний вислів – “кров з молоком”, коли змішуються червоний і білий кольори.

Надто багата палітра колядкових порівнянь на зразок “як мак, як вишня”. Колір ніби зашифрований, але він вгадується, хоч саме кольороозначення відсутнє. Цей загальнофольклорний елемент диктується, певно, законами побутування усної народної творчості, присутнім при акті творення ніби дозволяється матеріалізувати пісенний вимисел, у даному випадку зображувані події, у відповідному кольоровому тоні. Образ “кривавих рік” зустрічаємо лише в колядках-баладах. Колір допомагає створити картину загибелі героя. У величальних піснях цей образ не зустрічається, а продиктований, певно, законами побутування колядок-балад як жанру.

Межі статті не дають можливості зупинитися на аналізі всього фольклорного багатства червоного кольору. Кольоровий синкретизм новорічної поезії виявляється у всій гамі кольорів, які пов'язані один з одним, доповнюють, змішуються в єдиній системі народного кольорового світобачення і світосприйняття. У ряді творів у значенні “здоровий, молодий, красивий” використовується кольороозначення – білий: “...бодай здоровий, білий молодчик коня напував”, “ой сину, сину, білий молодче”⁹. Колір використовується як постійний епітет при портретних зарисовках героїв – біле тіло, білі руки, біле обличчя, у ідеалізації хліборобського житла – біл терем, білий намет, господарю бажають білих стад, білих ягничок, загалом багатства – “три гради білі”.

Особливий інтерес викликає епічний зворот біль білити, про який хочеться сказати словами Ван Гога, що “колір сам по собі щось висловлює”¹⁰. Біль – білизна, в російській мові – “бельє”, тобто колір дає назву предмету. Ця кольорова тавтологія з ряду загальновідомих епічних формул на зразок: раду радити, мости мстити, суди судити, ґрунтовно досліджених М. Плісецьким¹¹.

Є приклади, коли білий колір, колір світла і радості, використовується у дещо незвичних випадках:

...Ой сину, сину, білий молодче,

Не люди ж тії три миленькіі...

Біла вдовойка – нерівня твоя¹².

Таким чином, мова йде про бачення в білому кольорі подій, які не викликають звичних асоціацій. Колір підкреслює небажаність події, у даному випадку – це весілля білого молодця з білою вдовою. Відомо, що у народі традиційно небажаним є шлюб з вдовою, вдівцем. Можливо, що в даному випадку ми зустрічаємося з уживанням кольору, що визначив привілейований стан людини. Згадаймо словесні формули – біла кість, голуба кров, білоручка. Пояснимо таке подвійне ставлення до кольору і тим, що, як писав М. Костомаров, “у слов'янських народів шлюб і поховання, любов і смерть мають між собою таємничу аналогію”¹³.

У колядках можуть відлунюватися також емоційні враження, що свідчать про первісне бачення людиною довкілля. М. Шахнович відзначає, що колись, можливо, світло і тьма, день і ніч називалися одним словом, а релігія перетворила подібне бачення світу в абсолютні полярності, посіяла віру в існування бога і біса, чистого і нечистого, білого і чорного¹⁴.

Чорний колір у колядках та щедрівках також не однозначний. Розглядаючи його вживання, зустрічаємося з суперечливими асоціаціями, які потребують пояснення. З одного боку, колір має звичне для сучасної людини трагічне звучання, а з іншого – це колір добра і краси, колір

урочистості, з ним у свідомості народу зливалось сприйняття планети, людини:

Три голубоньки раду радять,
Радоньку радять, як світ сновати:
– Та спустимося на дно моря,
Та дістанемо дрібного піску,
Дрібний пісочок посіємо ми:
Та нам ся стане чорна земля¹⁵.

Чорні брови, чорні очі – передають народний ідеал краси. Взагалі в колядках ніколи не оспівуються очі синього, сірого, зеленого кольору. Рідше використовується лише відтінок чорного – карий. У позитивному значенні оспівується вороний – чорний кінь, друг і помічник господаря. Відчувається ніби своєрідна заборона, табу на слово, яким не можна було означити в іншому кольорі певні явища, предмети, дії. Психологічно обґрунтувати позитивну сутність чорного кольору можна через образ чорної – родючої, багатой, щедрої землі:

Встань, газдо, горі, білий день надворі,
Встань волойкам дати, час піти орати.
Час піти орати чорну земляничку,
Чорну земляничку, яру пшеничку¹⁶.

Хліборобське бачення краси чорного кольору, як кольору стиглості, виявляється в зображенні зовнішності “чорнобривих”, “чорнооких” колядкових героїв, очі яких схожі на чорний терен, вишні:

...Якби бог дав такі оченька,
Такі оченька, як чорний терен¹⁷.

Творення образів у таких прикладах йде шляхом зіставлення кольору стиглих плодів звичних дерев, з якими пов’язані численні любовні мотиви. В. Єрьоміна, розглядаючи кольорове визначення епітетів, зауважує, що народній ліричній пісні властива конкретність¹⁸.

Так, у колядках і щедрівках кольорове бачення явищ далеко не однозначне. Наприклад, епічний образ чорних хмар використовується і як традиційне порівняння з ворогами: “татари, як чорні хмари”, але водночас образ використовується і для змалювання емоцій позитивного характеру:

Будуть стогойки, яко героїки,
Будуть возойки, як чорні хмаройки¹⁹.

Проводяться й аналогії: чорна хмара – табун вороних коней, чорна хмара – овець турмонька, чорна хмара – сильна, могутня жінка. У новорічних величаннях переважно в позитивному значенні використовується і відтінок чорного кольору – вороний:

Стоять коники поприпинані,
А єдин коник найвороніший²⁰.

Багатство малюється образами чорних кун, що їх отримує як подарунок господина, сила й могутність господаря виявляється в його мисливських перемогах над чорним туром тощо.

Група жовтого кольору передана в народній поезії двома словами: жовтий і половий²¹. Колір має досить обмежене оціночне значення. Як постійний епітет, використовується до поняття пісок. Жовтий пісок, традиційне визначення місця дії, найчастіше входить до складу пісенних заспівів:

Ой в ліску, в ліску,
На жовтім піску,
Там росте сосна,
Тонка, висока,

В корінь глибока,
В корінь глибока,
Листом широка 22.

Жовтий колір – необхідна деталь для побудови сюжетів з давніми епічними формулами: “суди судити”, “ради радити”, образів чистого поля, синього моря, сивих соколів й ін. Як епітет, слово означає і колір, і оцінку: чистий, хороший, теплий, освітлений сонцем. З жовтим кольором при портретній характеристиці людини асоціюються лише жовті дівочі коси:

...Жовтенький ленок – косоньки її.
...Вирвала собі жовту лілію,
Притулила си й до косойки:
– Дай ми, божейку, таку косойку,
Таку жовтейку, таку грубейку²³.

У такому випадку вживання кольору потребує уточнення: густі, як пшениця, льон; “грубейкі”, як стеблина лілії.

Поширена думка, що у фольклорі жовте – колір в’янучої природи, і що позитивний психологічний стан передається картинами квітучої природи, а негативний – в’янучої²⁴.

У колядках та щедрівках рідко зустрічаються картини печалі. Величальний характер пісень диктує їх оптимістичне забарвлення. Саме тому жовте найперше є кольором стиглості, врожаю:

Жовтая,
Єй жовтая яблінь
Жовті яблучка зродила²⁵,

акцентується в колядковому приспіві. Жовтий колір украй необхідний для побудови пісень, про що свідчать численні приклади зі збірника колядок і щедрівок в упорядкуванні О. І. Дея²⁶. Жовтими-половими, кольору половиючих – досягаючих хлібів, словесно змальовані в новорічній поезії хлібороба воли:

Ратаї твої всьо молодіє,
Волики твої всьо половиє²⁷.

Природним є бачення у цих кольорах всього процесу хліборобської праці, у такий спосіб звеличуваного у піснях достатку господарів. Коли згадати, що відходи злакових називають половиною, то можна й пояснити походження кольороозначення “половий”.

Зелений колір у колядках та щедрівках – колір рослинності. Як природний кольоровий тон, він розмежується у словах зелений та муравий.

У новорічній поезії зелені в основному окремі дерева. Слово муравий констатує певні уявлення, пов’язані з широкими узагальненнями. Зокрема, “муравою” бачиться земля, навколишній світ:

Ой земле, земле, ой муравая! 28

У пісні бідна вдова звертається до муравої землі з проханням прийняти її, тобто просить смерті у землі як у істоти, що вільна дати і забрати життя. Таке розуміння слова муравий могло з’явитися у часи, коли життя і відмирання рослинності ототожнювали з життям і смертю людей. Загальнофольклорна тавтологія трава-мурава в щедрівках існує в “розірваному” вигляді:

...Зелена, зелена мурава,
А по ній студена роса 29.

Цей художній засіб у новорічній поезії взагалі широко розповсюджений: вінок-зелінок, зело, зілля, тройзілля.

Цікаво, що колядки “розшифровують” склад тройзілля:

Чого, роженко, сама в городі?

– Я не сама, а я не одна.

Єсть коло мене троє зіллячок,

Троє зіллячок ще й корень його.

Перве зіллячко – барвіночок,

Друге зіллячко – василечки,

А третє зіллячко – любисточок 30.

Вкрай обережно використовується синій колір. У цьому кольорі не передаються враження від різноманітних побутових подій, не малюються хліборобські турботи, портрет людини. Колір відомий як постійний епітет при таких словах як небо, море, рідше синім буває ліс, гори, вогонь. Нерідко колядки і щедрівки підкреслено вилучають синій колір із арсеналу засобів творення художніх образів. Мало того, народ ніби намагається донести до кожного цю думку, демонструє небажаність синього кольору, підкреслюючи будь-які інші якості предметів. Наприклад, у пісні, записаній О. Кольбергом, взагалі не вказуються ознаки рослин, крім того, що з них можна плести вінки:

Два віночка увила

Василькові з васильку,

А Маланці з барвінку 31.

В інших творах оспівується зелений колір листя барвінку і запах васильків:

Й одно ж ми зілля зелен барвінок,

Друге ж ми зілля – запах-васильчик 32.

Досліджуючи рослинну символіку, О. В. Курочкін зазначає: “барвінок – багаторічна трава, що цвіте великими синіми квітами, увійшла до арсеналу народної символіки завдяки своєму вічнозеленому листю”³³. Можливо також, що до квітів барвінку, васильків народ ставився негативно саме через їхній синій колір. Відомі численні приклади колядок-загадок, в яких ідеться про цвіт легендарної папороті. У сюжетах таких творів папороть змальовується як провісник майбутнього весілля:

Як нам відгадаєш, то й наша будеш.

– А що цвіте без синього цвіту?

А що шумить без буйного вітру,

А що горить без пламені?

– Папороть цвіте без синього цвіту...³⁴

Поєднання синього кольору з квіткою, щасливим майбутнім, ірреальне. Такий словесний тайнопис стосується не менш таємничого явища народних вірувань, а синій колір набирає загадковості, в якій бачились людям важкодоступні для розуміння явища природи: непізнаний світ космосу, далеких гір, води, вогню, повного чудес, таємничого (“темного”) лісу. Непізнаним було та й нині багато в чому лишається непізнаним таїнство смерті. Хвороба, страждання, печаль, смерть у народній свідомості пов’язуються саме з синім кольором³⁵. Наприклад, у одній із колядок розповідається про дівчину, яку видають заміж “аж до Любліна”, “за попового сина”. Не йдеться про якісь певні переживання дівчини, констатується лише, що майбутню долю їй провіщує вино, що “синьо зацвіло і не зродило”³⁶. Типовим для колядок є образ синього моря, що висихає, заростаючи зіллям – васильком³⁷. Мотив вмирання – висихання моря підкреслюється зіставленням із синім кольором васильків, квітів, що їх в Україні використовують в обрядах поховань. Сильний аромат квітів відганяє запах смерті³⁸. Традиційно присутній синій колір в колядках та щедрівках, де описуються події війни, особливо у випадках порівняння битви зі жнивами.

Так, величаючи пана Богдана, що навів лад у війську та наказав плугом орати і жито сіяти, а

врожай збирати попам та ченцям, щедрівники вигукують:

Ой і жнуть же вони снопи густенькі,
Та ставлять же вони кіпки чистенькі.
Серед них і їздить пан-Богдан:
На воронім коні, в золотому сідлі,
В золотому сідлі, в голубому жупані 39.

Для народної епіки порівняння битви зі жнивами відоме як традиційний засіб дум та билин, зустрічаємо його і в “Слові о полку Ігоревім”. Бачення ж трагічних подій у світло-синьому, голубому кольорі у поєднанні з вороним-чорним виступає як необхідний кольоровий пісенний тон суму. Думка про те, що синій колір – колір печалі, нездоров’я, підтверджується сюжетом про дівчину, яка, збираючись до церкви:

На себе брала все золотес,
а з себе скидала все голубес40.

Позитивне значення золотого тону в колядках загальновідоме, на його тлі ще яскравіше визначається символічна небажаність синього.

У ряді пісень зустрічаємо образи “голубих волів”:

Гонимо тобі стадо воликів,
То ті волики все голубії.
Заженемо ж ти стадочко воликів.
А всі воли голубії,
А всі воли голубії,
На них ярма золотії41.

Йдеться не про масть тварин, а оспівуються спокійні, мирні воли, схожі на голубів. До того ж, етимологи не дійшли спільної думки щодо походження слова голубий. Н. Бахиліна стверджує, що це колір, а не назва птаха. Сірі кольори, кольори нічного бачення в новорічній поезії продиктовані швидше за все особливостями нічних обрядових дій. Вони визначаються словами сизий і сивий. Кольори вкрай необхідні для змалювання найінтимніших почуттів і переживань. У цих пастельних тонах звучить широка гама кохання, любові у всіх її виявах. Сизі, сиві птахи – це матері й кохані. Складається враження, що народ ніби цнотливо приховує під покрывом новорічної ночі свої найніжніші почуття до них. Сиві воли, коні – покірні та милі створіння, образами яких утверджуються почуття спокою і ладу у родинному житті.

м. Черкаси

1 Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб, 1903. – Т. III. – С. 1555–1570; Т. II. – СПб, 1895. – С. 1371.

2 Веселовский А. Н. Из истории эпитета. – Собр. соч. – СПб, 1911. – Т. 1. – С. 58.

3 Горький О. М. Несобранные литературно-критические статьи. – М., 1941. – С. 305.

4 Колядки і щедрівки, зібрав Володимир Гнатюк. Т. II // Етнографічний збірник XXXVI. – Львів, 1914. – С. 153.

5 Иссерлин Е. М. История слова “красный” // Русский язык в школе. – 1951. – № 3. – С. 72.

6 Паллас И. С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – СПб, 1908. – С. 33.

- 7 Колядки та щедрівки... – С. 96, 147.
- 8 Зап. С. А. Китова від М. П. Чудинович, 1898 р. н., в с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.
- 9 Колядки та щедрівки... – С. 244, 254, 292.
- 10 Ван Гог. Письма. – Л.–М., 1966. – С. 258.
- 11 Плисецкий М. М. Героико-эпический стиль в восточнославянских колядках // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982. – С. 179, 212.
- 12 Колядки і щедрівки... – С. 116.
- 13 Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии. – Х., 1843. – С. 45.
- 14 Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. – Л., 1971. – С. 141.
- 15 Колядки та щедрівки... – К., 1965. – С. 43.
- 16 Там само. – С. 352.
- 17 Зап. С. А. Китова від У. П. Кот, 1936 р. н., в с. Крупове Дубровицького р-ну Рівненської обл.
- 18 Еремина В. И. Поэтический строй русской народной лирики. – Л., 1978. – С. 71.
- 19 Колядки та щедрівки... – С. 352.
- 20 Там само. – С. 288.
- 21 Див.: Срезневський І. І. Материалы... – Т. II. – С. 1113 (“половый – беловатый, изжелта-белый”).
- 22 Зап. від М. П. Чудинович.
- 23 Колядки та щедрівки... – С. 347, 348.
- 24 Художественные средства русского народного поэтического творчества. – МГУ, 1981. – С. 96.
- 25 Колядки та щедрівки... – С. 405.
- 26 Там само. – С. 96, 147, 316, 336, 381, 450, 454, 459, 463.
- 27 Lienkiewisz R. Picsenti gnnne Ludu Piskiego. – Kobno, 1851. – S. 10. ч. 4.
- 28 Колядки і щедрівки... – С. 260.
- 29 Там само. – С. 254.
- 30 Зап. від М. П. Чудинович.
- 31 Kolberg O. Dzilo wszocctie. Wroslaw-Posnon, t. 29, p. 129.
- 32 Колядки та щедрівки... – С. 455.
- 33 Курочкин А. В. Растительная символика календарной обрядности украинцев // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982. – С. 145.
- 34 Зап. від М. П. Чудинович.
- 35 Широкого розповсюдження набув синій колір у замовляннях. 1987 р. в с. Межиріч Канівського р-ну від Т. Г. Коваленко, 1914 р. н., автор статті записала замовляння від бешихи, в якому синій колір подано, так би мовити, у концентрованому вигляді:

Був собі синій чоловік
Та пішов він до синього моря,
Та взяв собі синє веселечко,
Та сів собі в синє креселечко,
Та поїхав на синє море...
Синіми губами,

Синіми зубами.

36 Колядки та щедрівки... – С. 314.

37 Русалка Дністрова. – К., 1972. – С. 37.

38 Курочкин А. В. Растительная символика... – С. 148.

39 Колядки та щедрівки... – С. 142.

40 Там само. – С. 309.

41 Колядки та щедрівки... – С. 71, 72.